

جایگاه و آداب کار

در سخن و سیره امام رضا علیه السلام*

- محمد امامی^۱
- سید ابوالقاسم حسینی زیدی^۲
- محمد شمس‌الدین دیانی تیلکی^۳

چکیده

کار در سیره و آموزه‌های حضرت امام رضا علیه السلام جایگاه والایی دارد و آن حضرت در رفتارهای معیشتی خود اعم از تولید، پس‌انداز، سرمایه‌گذاری، مصرف و مشارکت‌های اجتماعی، بیشینه کردن کمک با کمترین هزینه، راه چگونه زیستن انسان و چگونه ساختن جامعه‌ای آباد، مرفه و عادلانه را به بشریت می‌آموزد. این مقاله به روش کتابخانه‌ای و با مراجعه به اسناد اصیل اسلامی، گویای آن است که از نظر آموزه‌های اسلامی کار، در ابعاد مختلف آن، دارای ارزش و برخاسته از طبیعت بشر است لکن کار و به ویژه فعالیت‌های بازگانی دارای آداب و شرایط خاص خود می‌باشد که در آموزه‌های حضرت رضا علیه السلام مورد تأکید قرار گرفته

آموزه‌های حدیثی

* تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۳/۰۶ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۱۰.

۱. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران؛
(Dr.Imami@Razavi.ac.ir).

۲. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران؛
abolghasem.6558@yahoo.com

۳. مربی گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی مشهد، مشهد، ایران؛(نویسنده
مسئول)

DayaniMSH@mums.ac.ir

است. در این جستار یادگیری احکام و آداب تجارت، خویشترداری از سود حرام، پابندی به تعهدات و شفافیت قرارداد از احکام لازم فعالیت بازرگانی و نیز توکل و استعانت از خداوند، پرهیز از تبلی و کم کاری و در عین حال قناعت و رضایت از آنچه برای انسان مؤمن رخ می‌دهد، داشتن اخلاق نیک، صداقت و استحکام در انجام کار، حس تعاون، تدبیر در انجام کار و کار آفرینی به عنوان آداب فعالیت بازرگانی، مورد مطالعه قرار گرفته است. همچنین الگوهای رفتاری آن حضرت در زمینه کار و روایات متعدد نقل شده از وی، نشان می‌دهد که هدف نهایی و بنیادی‌ترین اصل زندگی «جلب خشنودی خدا و خوف از عذاب او» است و رعایت این آداب ضمن تأمین نیاز مادی انسان و جامعه و تأمین بهداشت روان آن، در وصول انسان به هدف عالی از خلقت وی مؤثر است.

واژگان کلیدی: کار، کسب، روزی، آداب، ارزش، سیره امام رضا علیه السلام

مقدمه

کار و تلاش برای تأمین نیازهای زندگی و حتی برای کسب سود، در آموزه‌های اسلامی و به ویژه در تعالیم رضوی علیه السلام دارای ارزش است بلکه قرآن کریم آن را عبادت دانسته و به آن توصیه نموده است (جمعه/۱۰)، از این روی، حضرت رضا علیه السلام چه در مقام عمل و چه در گفتار، به کار و تلاش اهمیت زیادی داده و کار برای تأمین نیاز خانواده را همسنگ جهاد دانسته است (مجلسی، ۱۴۰۴: ۳۷/۱۹)، در عین حال، اسلام هرگز به سود به عنوان يك اصل نگاه نکرده و آن را در حد ابزاری برای وصول به اهدافی که در این آموزه‌ها وجود دارد بها داده است؛ در آموزه‌های رضوی از طرفی به مواردی برخورد می‌کنیم که به کار و تلاش و مال و سرمایه ارزش داده و از طرفی با حدود و شرایطی برای فعالیت اقتصادی مواجه می‌شویم که رعایت آنها در وصول به هدف از آفرینش انسان و ارسال پامبران تأثیر گذار است. در این جستار پس از مفهوم‌شناسی کار و ابعاد ارزشی آن به این حدود اشاره خواهد شد.

۱. کلیات

۱-۱- مفهوم‌شناسی کار

به هر گونه فعالیتی که قابل ارزش‌گذاری باشد، "کار" گفته می‌شود. کار در زبان فارسی به آنچه از شخص یا چیزی صادر گردد و آنچه شخص خود را بدان مشغول سازد (دهخدا، بی‌تا: ۱۱، ۱۵۸۱۷)، تعریف شده است. بر همین اساس، به هر گونه تلاش فرد در زندگی "کار" اطلاق می‌شود. البته در کنار این کلمه، واژه‌های دیگری همچون "پیشه"، "شغل" و "حرفه" وجود دارد که هر کدام مفهوم خود را دارا است ("دیانی، ۱۳۸۶: ۳). شغل به فعالیتی که درآمد بالفعل دارد، اطلاق می‌گردد و لذا به کسی که در خانه، کار می‌کند شاغل نمی‌گویند چون معمولاً برای کار در خانه به زنان و مردان، وجهی پرداخت نمی‌شود. در حوزه اقتصاد تعاریف مختلفی برای آن ارائه شده است. از جمله اینکه کار مجموعه اعمالی است که انسان به کمک مغز، دست، ابزارها و ماشین‌ها در راه تولید ثروت یا ایجاد خدمات، انجام می‌دهد و این اعمال نیز متقابلاً بر انسان تأثیر می‌گذارد و او را تغییر می‌دهد (توسلی، ۱۰: ۱۳۸۹).

۱-۲- جایگاه و ارزش کار و تلاش

در آموزه‌های وحیانی و دین اسلام کار در همه انواع، چه به صورت فعالیت درآمدزا که موجب به دست آوردن روزی حلال است باشد یا نباشد و چه مبتنی بر تخصص و نشان از حرفه‌ای خاص باشد و حتی به تخصصی نیاز نداشته باشد، بلکه اصل کار و تلاش، یکی از نیازهای انسان محسوب شده و نقش آن در تربیت، بهداشت و سلامت روان و اعطای شخصیت به انسان مورد توجه قرار گرفته است. در فرهنگ رضوی کار برای به دست آوردن معیشت و روزی، جوهره انسان و یک ضرورت تلقی شده است. حضرت رضا علیه السلام در مورد اهتمام به زندگی و معیشت دنیایی می‌فرماید: از ما نیست آنکه دنیای خود را برای دینش و دین خود را برای دنیایش ترک گوید (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۵/۷۵، ۳۲۱)، و در مورد ضرورت حرکت و تلاش برای رسیدن به خواسته‌ها می‌فرماید: هر کس از خدا توفیق بخواند در حالی که تلاش نمی‌کند، خود

را مسخره نموده است (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۵۶/۷۵). و در جایی دیگر می‌فرماید: برای دنیات آن‌چنان کار کن که گویا برای همیشه زنده‌ای (شعبری، بی‌تا: ۱۸۱).

سیره امام رضا علیه السلام نیز انجام کار و تلاش بوده است؛ آن حضرت برای تهیه مایحتاج منزل خود، شخصاً به بازار می‌رفته‌اند (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۳/۴۷۸). و هنگامی که در حمام فردی از آن حضرت تقاضا می‌نماید که پشتش را کیسه نماید، حضرت امتناع ننموده و به ماساژ و کیسه‌کشی مشغول شدند. برخی اصحاب وارد شدند و حضرت را شناختند و وقتی ولیعهد سرزمین اسلامی را در حال کیسه کشیدن فردی عادی دیدند او را ملامت کردند، امام با خوش‌رویی و دادن دل‌داری به آن‌مرد، این عمل را تا آخر ادامه دادند (همان، ۴۷۱).

در اوصاف حضرت رضا علیه السلام آمده است که بسیاری از کارها را شخصاً انجام می‌دادند و خدمتکاران را به کار نمی‌گرفتند. در دوران ولایتعهدی و در مقام بالاترین منصب دولت و سرزمین پهناور اسلامی نیز، به هیچ یک از غلامانشان دستور نمی‌دادند که کارهای شخصی ایشان را انجام دهند. روایت شده که وقتی ایشان به حمام نیاز داشتند، برایشان ناخوشایند بود که دستور دهند کسی حمام را برای ایشان آماده کنند و خود کارهای شخصی خودشان را انجام می‌دادند (شریف قرشی، ۱۳۷۲: ۱/۳۲).

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای تجارت، به شام مسافرت کرده است (ابراهیم حسن، ۱۹۹۶: ۶۵)، و عامل تجارت خدیجه بوده است (طبری، بی‌تا، ۳۵/۲). سایر انبیاء و اولیای خداوند نیز برای تأمین نیازهای زندگی خود و خانواده‌شان کار و تلاش می‌نموده‌اند. حسن بن علی بن ابی‌حمزه از پدرش نقل می‌کند که پدر بزرگوار امام هشتم علیه السلام را دیدم در زمین خود کار می‌کند و از شدت کار عرق می‌ریزد، بدو گفتم فدایت شوم کارگران کجا هستند؟ فرمود: یا علی کسانی که از من بهتر بوده‌اند با دست خود کار می‌کرده‌اند، گفتم چه کسانی؟ فرمود: پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و امیرالمؤمنین علیه السلام و پدرانم با دست خود کار می‌کرده‌اند و این کار از اعمال انبیاء و اوصیاء صالحین می‌باشد (کلینی، ۱۴۰۷: ۷۸/۵). در بعضی از روایات تلاش مسلمان برای تأمین زندگی خود و خانواده‌اش از جهاد با ارزش‌تر ارزیابی شده است. زکریا بن آدم از امام هشتم علیه السلام نقل می‌کند که حضرت فرمود: کسی که برای مخارج لازم زندگی خانواده‌اش - از راه حلال - تلاش می‌کند

اجرش از مجاهد در راه خدا بالاتر است (مجلسی، ۱۴۰۴: ۳۷/۱۹)، و جدش امیرمؤمنان (ع) نیز کار زنان در خانه و شوهرداری را همسنگ جهاد در راه خدا دانسته است (نهج البلاغه، حکمت ۱۳۶). این چنین فرهنگ سازی برای کار گویای این مطلب است که همین کار دنیوی که برای عیش و زندگانی دنیایی است اگر همراه با ذکر خدا و تلاش برای به دست آوردن رزق او و در نهایت برای انجام آنچه که او وظیفه انسان قرار داده است باشد، جهاد و عبادت است. بر همین اساس کار و تلاش نیز همچون دیگر عبادات و امور معنوی، دارای آدابی است و از آنجا که رعایت آنها در انجام کامل آن عبادت مؤثر است مورد تأکید قرار گرفته است. کار گونه‌های مختلفی دارد؛ از شبان‌داری و بیابان‌گردی گرفته تا کار بر روی زمین به اشکال مختلف و کارهای تولیدی تا فعالیت بازرگانی و ارائه خدمات یا کار در منزل. در این میان فعالیت بازرگانی از اهمیت خاصی برخوردار است و از دیدگاه حضرت کار عامل تأمین کننده عزت و سربلندی فرد و جامعه شناخته شده است. امام هشتم (ع) به مصادف که خود در مواردی از سوی امام برای امور بازرگانی به شام فرستاده شده بود (طبری، بی‌تا: ج ۲، ۳۵)، می‌گوید «اغد إلی عزک یعنی السوق»؛ یعنی صبح‌گاهان به سوی عزت خود که بازار است بشتاب (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۵۵/۵)، فضیل ابن ابی قره نیز می‌گوید امام صادق (ع) فرمود: تجارت را رها نکنید که موجب وهن و خواری شما است تجارت کنید که موجب برکت از سوی خدا است (همو). همچنین جایگاه کسی که برای تأمین نیازهای جامعه اسلامی به تجارت و امر صادرات و واردات کالا مشغول است و در عین حال ارزش‌های اسلامی را پاس می‌دارد به منزله شهید در راه خدا تلقی شده است (نهج البلاغه، حکمت ۱۳۶). از دیگر سوی، یکی از اصولی که روح اقتصاد اسلامی را تشکیل می‌دهد عدم اصالت سود است. اسلام برای تأمین نیازهای فردی، خانوادگی و اجتماعی، فعالیت اقتصادی و بازرگانی را نیکو و در مواردی لازم شمرده است و حتی آزادی در به دست آوردن سود عادلانه تا آنجاست که، آموزه‌های اسلامی معتقد به قیمت‌گذاری کالا از سوی حکومت نمی‌باشد (شیخ صدوق، ۱۴۱۷: ۲۶/۳؛ شیخ طوسی، ۱۳۶۵: ۱۶۲/۷؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۳: ۳۱۷/۱۲). اما هدف از آن تعالی فرد و جامعه و حرکت تکاملی به سوی معنویات می‌باشد نه کسب ثروت و مال اندوزی.

در برخی آیات و روایات از سود و ثروت نکوهش شده است. مثلاً قرآن کریم می‌فرماید ﴿وَمَا أَمْوَالُكُمْ وَلَا أَوْلَادُكُمْ بِالَّتِي تُقَرَّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفَىٰ﴾ (سبا/۳۷)، بعضی از آیات جمع‌آوری ثروت را نکوهش می‌کند ﴿وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ﴾ (توبه/۳۴)، البته مال و ثروت و تلاش برای جمع‌آوری آن از نظر اسلام قابل قبول و مورد توجه است، اما نه به عنوان يك هدف اصلی؛ و لذا بر کار و تلاش ترغیب شده اما هدف آن سودجویی و اصالت دادن به سود مادی نیست و اسلام ملاک برتری افراد را زندگی مادی آنها قرار نداده است و جایگاه افراد را بر مبنای آن تعریف نکرده است، این مضمون از برخی روایات قابل برداشت است؛ مثلاً شخصی به خدمت امام صادق علیه السلام رسید و عرض کرد به خدا قسم ما طالب دنیا هستیم و دوست داریم به ما ثروت داده شود، امام سؤال فرمود: دوست داری با آن چه کنی؟ آن مرد گفت «به خود و خانواده‌ام برسم و صله و صدقه بدهم و حج و عمره انجام دهم» آنگاه امام فرمود: اینکه دنیا طلبی نیست بلکه عین طلب آخرت است» (حر عاملی، ۱۴۰۳: ۱۹/۱۲؛ امامی، ۱۳۸۵: ۱۶۱-۲۸۴).

۳-۱- اهداف بایسته کار و فعالیت بازرگانی

گرچه ممکن است به نظر برسد که هدف همه انسان‌ها از کار تأمین نیازهای زندگی است، اما با بررسی انگیزه افراد تفاوت آنها روشن می‌شود. از دیگر سوی، گاه نیت انسان تحت تأثیر جهان‌بینی وی قرار می‌گیرد و می‌تواند رنگ تقدس به خود گیرد چنان‌که از حضرت رضا علیه السلام نقل شد که فرمود: تلاش برای تأمین هزینه زندگی برتر از جهاد در راه خدا است. از این رو اهداف بایسته و شایسته در فعالیت‌های بازرگانی از نظر آموزه‌های اسلامی مورد اشاره قرار می‌گیرد؛ یعنی در کنار رفع نیازهای مادی فرد و جامعه، عزت و سربلندی، استقلال و تعالی روحی و معنوی جامعه و نیز بهداشت روان آن مورد نظر می‌باشد که مورد اشاره قرار می‌گیرد.

۱-۳-۱- تأمین هزینه زندگی

تلاش برای تأمین نیازهای زندگی در آموزه‌های امام رضا علیه السلام جزو ضروریات زندگی تلقی شده و نسبت به آن امر شده است. حضرت در این مورد می‌فرماید:

«مردم را گریزی از تأمین نیازهای خود نمی‌باشد پس تلاش برای دستیابی به آن را رها مساز» (حر عاملی، بی‌تا: ۲۱۸/۱)، و همچنین پاداش کسی را که در راه برآوردن نیازهای خانواده خود تلاش می‌کند برتر از پاداش جهاد در راه خدا برمی‌شمارد (مجلسی، ۱۴۰۴: ۳۷/۱۹).

رسول گرامی اسلام ﷺ نیز تلاش برای تأمین هزینه‌های همسر و فرزندان و بی‌نیازی آنها از دیگران را گام برداشتن در راه خدا دانسته‌اند (طبرانی، ۱۳۹۸: ۲۷۷/۸).

۱-۳-۲- تأمین نیازهای سایر خویشاوندان

در بسیاری از روایات ارتباط با خویشاوندان، رسیدگی به همسایگان و میهمان‌نوازی به عنوان اهداف مثبت در طلب روزی مطرح شده‌اند (کلینی، ۱۴۰۷: ۷۲/۵)، و پیامبر اکرم ﷺ در بیانی می‌فرماید «هر کس در راه تأمین نیازهای پدر و مادرش تلاش کند در راه خدا گام برمی‌دارد» (طبرانی، ۱۳۹۸: ۲۷۷/۸).

۱-۳-۳- بی‌نیازی از افراد ناشایست

در حقیقت کار و تلاش موجب عزت، احترام، کسب استقلال و حفظ انسان از ذلت و منت کشی افراد ناشایست است. در روایتی آمده است «مردی به جد بزرگوار حضرت رضا (ع)، امام صادق (ع)، عرض کرد فدایت شوم! از خدا بخواه که مرا از حَلَقَش بی‌نیاز کند» امام فرمود: به راستی خداوند روزی هر کس را که بخواهد به دست هر که بخواهد تقسیم نموده است ولی از خدا بخواه تو را از نیازی که به مردم پست محتاج سازد بی‌نیاز کند» (کلینی، ۱۴۰۷: ۲۶۶/۲).

۱-۳-۴- انجام وظایف دینی مالی

ممکن است از اهداف انسان در یک فعالیت اقتصادی تعالی روح و شخصیت صاحب کار باشد که یکی از راه‌های این تعالی ادای دین به دیگران، مساعدت آنها و نیز ادای وظایف اقتصادی دینی باشد. اسلام این را پذیرفته است که انسان در هر تلاش و کوششی به دنبال منافع و لذات خود می‌باشد و انگیزه او حب ذات است. این از ویژگی‌های انسان و ذاتی او است و از او قابل انفکاک نیست؛ اما برای حل تضاد منافع

شخصی افراد با مصالح عمومی جامعه، راه دیگری ارائه کرده است. اسلام مفهوم سود را توسعه داده است و آن را شامل زندگی پس از مرگ نیز می‌داند. همچنین از راه پرورش استعدادها و انگیزه‌های معنوی در انسان از قبیل خیرخواهی، نوع‌دوستی، ایثار و... این زمینه را ایجاد نموده است که از سود مادی محدود خود در این جهان، به منظور به دست آوردن سود بیشتر و پایدارتر در جهان دیگر و یا برای رسیدن به لذتی معنوی چشم ببوشد. قرآن کریم می‌فرماید ﴿هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَىٰ تِجَارَةٍ تُجِیْكُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ﴾ (صف/۱۰). شخصی به خدمت امام صادق علیه السلام رسید و عرض کرد به خدا قسم ما طالب دنیا هستیم و دوست داریم به ما ثروت داده شود، امام سؤال فرمود دوست داری با آن چه کنی؟ آن مرد گفت «به خود و خانواده‌ام برسم و صله و صدقه بدهم و حج و عمره انجام دهم» آنگاه امام فرمود: اینکه دنیا طلبی نیست بلکه عین طلب آخرت است» (حر عاملی، ۱۴۰۳: ۱۹/۱۲).

۱-۳-۵- همکاری در تأمین نیاز جامعه

از نظر تعالیم اسلامی هر گونه تلاش و همکاری در راه تأمین نیازهای مردم عملی خداپسندانه و دارای ثواب است. از این روی، یکی از اهداف مقدس کار و فعالیت اقتصادی می‌تواند رفع نیاز مردم باشد. در روایات نیز بر این مطلب تأکید فراوان شده و تجارت برای تأمین نیاز مردم بسان جهاد در راه خدا و مردن در این مسیر همانند شهادت در راه او تلقی شده است. از رسول خدا صلی الله علیه و آله در این مورد نقل شده است که فرمود: هرکس مواد غذایی از شهری به شهری دیگر ببرد و آن را به قیمت روز بفروشد، نزد خداوند جایگاه شهیدان را دارد» (قرطبی، ۱۴۰۵: ۵۵/۱۹؛ طباطبایی، بی تا: ۷۸/۲۰)، آنگاه حضرت این آیه را قرائت فرمود ﴿وَآخِرُونَ يَصْرُبُونَ فِي الْأَرْضِ يَتَّبِعُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَآخِرُونَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ﴾ (مزمّل/۲۰)، این تجارت از چند جهت دارای اثر مثبت است؛ یکی اینکه موجب تأمین نیاز مادی خانواده و به منزله جهاد است، همچنین بی‌نیازی از دیگران را به دنبال دارد و در نهایت موجب تحرک چرخ اقتصاد جامعه و تأمین نیاز مردم است و دارای اجر و پاداش (ایروانی، ۱۳۸۵: ۱۵۴-۱۵۶)، لازم به یاد آوری است که این پاداش اختصاص به فعالیت بازرگانی ندارد و تأمین نیاز افراد جامعه در هر

زمینه‌ای که باشد واجد این ملاک و دارای اجر و پاداش است. از این روی حضرت رضا علیه السلام وقتی در حمام با درخواست یک شهروند مبنی بر کیسه کشیدن پشت وی مواجه می‌شود، بی‌درنگ آن را می‌پذیرد و آنگاه که افراد متوجه موضوع می‌شوند از آگاه ساختن فرد مورد نظر آنها را نهی می‌کند (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ۴۷۸/۳).

۲. آداب کار در سخن و سیره رضوی

در جهان‌بینی اسلامی که آمیزه‌ای از معنویات و توجه به دنیا ملاحظه می‌شود، کار و فعالیت ارزش دارد اما انسان هرگز نباید برای کسب سود و سرمایه و رشد اقتصادی، ارزش‌های اخلاقی را زیر پا گذارد؛ به دیگر سخن، اخلاق و محدودیت‌های اخلاقی یکی از ابزار کنترل روابط اقتصادی جامعه است. بنابراین ترویج و تقویت فرهنگ اسلامی و دیدگاه‌های اخلاقی آن موجب سلامت بیشتر روابط و آداب معاملات در جامعه اسلامی می‌گردد و سلامت آداب تجاری جامعه به نوبه خود موجب رشد و تعالی تقوا و معنویت جامعه و تقرب آنها به خداوند متعال خواهد بود. پیامبر اکرم ﷺ با تأکید بر جنبه دانش و اخلاق می‌فرماید «هر کس چیزی می‌خرد یا می‌فروشد، باید از پنج ویژگی به دور باشد و در غیر این صورت نباید خرید و فروش کند؛ ربا، قسم خوردن، پوشاندن عیب کالا، ستایش کالایی که قصد فروش آن را دارد و مذمت آنچه را می‌خواهد بخرد» (حرعاملی، ۱۴۰۳: ۱۹۲/۱۲)، در این نگره در راستای رسیدن به امکانات و نیز آرامش دنیوی و برای وصول به اهدافی که در واقع مبنی خلقت انسان است، برای کار و تلاش آدابی در نظر گرفته شده است. برخی از این آداب بینش انسان را نسبت به اصل کار مد نظر قرار می‌دهد و موجب تقویت آن است و کسالت و تنبلی را از بین می‌برد و موجب رشد اقتصادی فرد، خانواده و جامعه است؛ برخی شیوه کار کردن و ابزار و اقدامات پسندیده و نکوهیده را خاطر نشان ساخته است که موجب سلامت روان فرد و جامعه است.

برخی نیز قصد و هدف انسان را از انجام کار و فعالیت یادآور می‌گردد. هدف از رعایت این آداب، علاوه بر پاداش و رسیدن به کمالات اخروی به همراه آرامش و آسایش دنیایی فرد و جامعه، هموار نمودن راه برای رسیدن به جامعه مطلوب اسلامی می‌باشد. این آموزه‌ها و آداب در یک نگاه به دو قسم طبقه‌بندی می‌شوند: قسمی که جزو احکام و باید و نبایدهای فعالیت بازرگانی است و قسمی که در زمره آداب و شایستگی‌ها است.

۱-۲- احکام فعالیت بازرگانی در فرهنگ رضوی

اموری به عنوان احکام لازم الإجراء در فعالیت بازرگانی مورد نظر آموزه‌های اسلامی است که لزوماً باید در معاملات مورد توجه قرار گیرند.

۱-۱-۲- خویشتنداری از سود حرام

اسلام معامله‌ای را که مستلزم امر حرامی باشد ممنوع و برای سودجویی از راه‌های غیر اخلاقی و بر خلاف تعالیم اسلامی محدودیت ایجاد نموده است که برخی از این موارد ممنوع و حرام است از قبیل بیع ربوی، بیع نجاسات، خوک و شراب (شهید اول، ۱۴۱۴: ۱۶۲/۳)؛ شهید ثانی، ۱۴۲۲: ۲۰۵/۳؛ بحرانی، بی تا: ۷۰/۱۸، و برخی نیز مکروه می‌باشند (نجفی، ۱۳۶۵: ۷۸/۲۲ و شهید اول، ۱۴۱۴: ۲۵/۳)، این آموزه نیز در راستای سیر تکاملی انسان مؤثر است و در حقیقت موانع رشد و تعالی انسان را از سر راه او بر می‌دارد و در بعد اجتماعی نیز رفتارهایی را که با روح کلی حاکم بر نظام اقتصادی اسلام ناسازگار است از میان می‌برد.

۲-۱-۲- پایبندی به تعهدات

اسلام نسبت به پایبندی به تعهدات اهمیت ویژه‌ای قائل است و آن را نسبت به هر فردی خواه مؤمن یا غیر مؤمن لازم شمرده است. قرآن در این مورد می‌فرماید ﴿وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا﴾ (اسراء/ ۳۵)، حضرت رضاعلیؑ از قول جد بزرگوار خود رسول خدا ﷺ نقل می‌کند که فرمود: هر کس با مردم تعامل نماید و به آنها ظلم نکند و با آنها سخن بگوید و دروغ نگوید و به آنها وعده دهد و خلف وعده نکند کسی است که مروتش کامل و عدالتش آشکار است و برادری با وی لازم و غیبت از او حرام است» (شیخ صدوق، ۱۳۷۷: ۲۰۸/۱)، امیرالمؤمنینؑ وفا به عهد و شرط را لازم و ضروری می‌شمارد و می‌فرماید «خداوند نمی‌پذیرد مگر عمل صالح و وفا به شرطها و پیمانها را» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۹۱/۶۴)، اهمیت وفا به عهد و پیمان از نظر اسلام تا آنجاست که اگر يك سرباز عادی در جبهه اسلام به گروهی از مشرکان امان دهد، رعایت این امان بر همه مسلمانان لازم و واجب است (شهید ثانی، ۱۴۲۲: ۳۹۶/۲). گروهی از دانشمندان معتقدند از جمله اموری که در صدر اسلام موجب رو آوردن مشرکان به اسلام شد

پایبندی ایشان به پیمان‌ها و مراعات سوگندها بوده است (سلطانی، ۱۳۹۰: ۹/۲). از طرف دیگر بی‌توجهی به عهد و پیمان، موجب آسیب رسیدن به جامعه می‌شود. در این زمینه از سلمان فارسی نقل شده است که این امت به خاطر نقض پیمان‌هایشان هلاک خواهند شد (طبرسی، ۱۳۷۹: ۳/۳۸۳). پس مسلماً وفا به عهد و پیمان جزو لوازم ایمان و مسلمانی و از نظر اخلاقی لازم است. وفا به عهد و پیمان را شرع، عقل، وجدان انسان و همه جوامع از هر دین و آیینی که باشند؛ لازم می‌شمارد. از آنجا که انسان وابستگی خاصی به اجتماع دارد، وادار می‌شود به پیمان‌های خود وفا کند تا موجب اعتماد سایر افراد جامعه گردد. امیرالمؤمنین علی علیه السلام در این مورد می‌فرماید «از میان واجبات الهی هیچ موضوعی مانند وفا به عهد نیست. اینجاست که بت پرستان زمان جاهلیت نیز مانند همه مردم با دین و آیین‌های مختلف، پیمان‌ها را بین خود محترم می‌شمردند، چون عواقب دردناک پیمان‌شکنی را می‌دانستند» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). این آموزه نیز از یک سو موجب اعتماد بیشتر مردم به فرد و به طور طبیعی موجب افزایش معامله با اوست که سود بیشتر را به دنبال دارد گرچه در مواردی ممکن است در اثر پایبندی به یک قرارداد دچار ضرر شود و از دیگر سوی حس اعتماد در جامعه افزایش می‌یابد و موجب ارتقای بهداشت روان جامعه است و به شکل‌گیری آرمان شهر اسلامی کمک می‌نماید.

۲-۱-۳- شفافیت قرارداد

روشن بودن مفاد قرارداد - خواه شفاهی باشد یا کتبی - از دیگر اموری است که در اسلام بسیار مورد تأکید قرار گرفته و سیره حضرت رضا علیه السلام مصداق عملی آن است. تعیین دستمزد کارگر، مشخص بودن وظیفه و حق و حقوق هر یک از طرف‌های درگیر، در صورت مشارکت در انجام کار یا هنگام داد و ستد، از موارد این اصل می‌باشد. سلیمان بن جعفر می‌گوید «برای انجام کاری همراه امام رضا علیه السلام بودم؛ خواستم به خانه‌ام برگردم که امام فرمود: با من بیا و امشب را پیش من باش با آن حضرت رفتم تا اینکه غروب هنگام وارد خانه‌اش شد. کارگران مشغول کار بنایی بودند، گِل درست می‌کردند و میخ آخور چارپایان را می‌بستند، فردی سیه چرده هم با آنها بود که از جمله خدمتگزاران امام علیه السلام نبود آن حضرت از غلامان خود پرسید این مردی که با

شماست کیست؟ پاسخ دادند کمکمان می‌کند و در مقابل به او مزدی می‌دهیم، پرسید دستمزدش را تعیین کرده‌اید؟ گفتند خیر! هر مقدار که به او بدهیم راضی می‌شود، امام رضا علیه السلام بسیار خشمگین شد، عرض کردم فدایت شوم چرا خشمگین شدید؟ فرمود: بارها آنها را از این قبیل کارها نهی کرده‌ام؛ از اینکه کسی را پیش از تعیین اجرتش به کار گیرند! بدان و آگاه باش، هر کارگری که بدون تعیین مزد کاری برای تو انجام دهد، اگر سه برابر آنچه مزدش است به او پردازی باز هم گمان می‌کند که از اجرتش کاسته‌ای و هنگامی که مزدش را تعیین کنی سپس آن مزد را پرداخت کنی تو را به خاطر وفای به عهدت می‌ستاید و اگر ذره‌ای بر آنچه تعیین کرده بودی بیفزایی آن را می‌داند و می‌فهمد که تو افزوده‌ای» (شیخ طوسی، ۱۳۶۵: ۲۱۲/۷)، رعایت این آموزه علاوه بر اینکه به دلیل روشن بودن حقوق و وظایف هر یک از طرفین معامله، از ظلم و اجحاف به یکی از طرفین جلوگیری می‌کند، موجب کاهش اختلاف و تشکیل پرونده‌های قضایی در جامعه است و نیز الفت و مهربانی را افزایش می‌دهد؛ امری که از اصول بنیادین جامعه مدنی اسلامی است.

۲-۱-۴- فراگیری احکام و آداب کسب و کار

از دیدگاه اسلام، تجارت از دو جهت نیازمند آگاهی است دانش دینی و تخصص در کار، فراگیری احکام بازرگانی و شناخت حرام و حلال از آدابی است که در روایات بر آن تأکید شده است؛ در روایتی است که امام رضا علیه السلام برای «احیاء کنندگان امر ائمه» دعا فرمودند، وقتی از ماهیت این چنین افرادی سؤال شد فرمودند: کسی است که علوم ما را فرا بگیرد و به مردم بیاموزاند (شیخ صدوق، ۱۳۷۷: ۱۸۰/۱)، از نگاه دینی، تجارت مطلوب، تجارت کسانی است که علاوه بر داشتن تخصص به فرموده امیرمؤمنان علیه السلام، "محترف الأمین" (مجلسی، ۱۴۰۳: ۹۹/۱۰۰)، بوده و آگاهی‌های لازم نسبت به قوانین و قراردادهای تجاری، چند و چون تولید و ویژگی‌های بازار را بدانند و بعلاوه از مسایل دینی و آداب تجارت آگاه باشد. مردی به حضرت امیر علیه السلام عرض کرد می‌خواهم تجارت کنم، آن حضرت فرمودند «آیا فقه (لازم برای تجارت) را می‌دانی؟ عرض کرد خیر حضرت فرمودند: وای بر تو! ابتدا فقه بیاموز و سپس تجارت کن، چرا که بیم آن

است که دچار هلاکت ربا گردی» (همان)، از این رو فقهاء می‌گویند تفقه در امر دین، مستحب است تا بیع صحیح از فاسد شناخته شود و بیع از ربا محفوظ بماند (حلی، ۱۴۱۱: ۹۴). این آموزه در راستای تحقق اهداف رسالت انبیاء علیهم‌السلام مؤثر است زیرا فراگیری احکام اسلامی کسب و کار و به کارگیری عملی آن، از مفسد اقتصادی، مانند گران فروشی، احتکار، کم فروشی، غش در معامله و سایر تخلفات نظیر آنکه زمینه ساز اختلال در بازار و نارضایتی عموم مردم است جلوگیری می‌کند و از طرفی رشد و تعالی فرد را در پی دارد.

۲-۲- آداب تجارت در آموزه‌های رضوی

در این بخش عواملی مورد بررسی قرار می‌گیرد که از مقوله احکام لازم تلقی نمی‌شود اما از امور اخلاقی بایسته و شایسته برای یک فعال بازرگانی است.

۲-۲-۱- استعانت از خدا در طلب رزق

نخستین گام هنگام شروع به کار و دریافت رزق، حرکت با یاد خدا و استمداد از او با گفتن "بسم الله الرحمن الرحيم" است، به نام او و با یاد او کار آغاز می‌شود. امام رضا علیه‌السلام بسم الله الرحمن الرحيم را نزدیک‌ترین کلمه به اسم اعظم الهی می‌داند (شعیری، بی‌تا: ۴۳)، آن حضرت "بسم الله" گفتن را این‌گونه معنی می‌نماید «کسی که بسم الله می‌گوید یعنی نشانی از نشانه‌های خداوند را بر خود می‌گذارد و این عمل خود عبادت است (همان، ۳)، همه فیوضات از جانب اوست که نازل می‌شود و رزق نیز، چه مادی و چه معنوی از جانب اوست و لذا استعانت از خدا به خاطر آن است که در زندگی مادی نیز، این خداوند است که رازق و رزاق است. خداوند، رزق هر موجودی را به آن موجود می‌رساند و رزق، افاضه حیات است برای ادامه وجود، و اختصاص به رزق مادی ندارد، در حقیقت هر چه انسان برای ادامه حیات نیاز دارد و به او می‌رسد، رزق اوست. آرامش، عقل، حیات، قدرت، درک معارف الهی نیز نوعی رزق معنوی انسان محسوب می‌شود، باور این امر به انسان آرامش می‌بخشد. آدمی درک می‌کند که تلاش او در مسیر زندگی کافی است تا برکات الهی به او برسد. بر همین اساس امام رضا علیه‌السلام به یکی از اصحاب می‌فرماید «از خداوند متعال رزق و روزی گسترده تقاضا

بنما» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵۵۳/۲)، آن حضرت از قول امیرمؤمنان (ع) می‌فرماید «روزی را خدا می‌دهد و خداست که معین کننده روزی است، به هر سویی که انسان برود... و حتی اگر کسی از روزی خود فرار کند، روزیش به او خواهد رسید، همان‌گونه که مرگش به او می‌رسد» (عطاردی، ۱۳۷۹: ۳۱۴). اثر معنوی این توصیه اخلاقی حفظ رابطه انسان با خالق است و موجب می‌شود که انسان خود را همواره نیازمند خداوند می‌داند و از گسسته شدن رابطه عبودی بین انسان و خالق که ممکن است در اثر توفیقات اقتصادی برای انسان عارض شود و خود را بی‌نیاز از خدا ببیند، جلوگیری نماید. در نتیجه ابعاد معنوی و روحی انسان که همواره در بازار مورد تهدید قرار می‌گیرد، محفوظ خواهد ماند. از دیدگاه قرآن و احادیث بهترین حالت انسان حالت توجه وی به خدا می‌باشد^۱ و بدترین آنها حالت غفلت و فراموشی (اعراف/۱۷۹)^۲. وانگهی بازار به عنوان نمادی از زرق و برق دنیا زمینه‌ساز غفلت و فراموشی است تا جایی که گفته شده «بازار محل حضور شیطان است» (آمدی، ۱۳۷۷: ۹۸۱۴). و لذا در شرع مقدس اسلام بر توجه به خدا و یاد او در بازار و هنگام داد و ستد تأکید شده است.

۲-۲-۲- قناعت

یکی از مهمترین توصیه‌های اخلاقی در کسب و کار قناعت است؛ قناعت به معنی رضایت‌مندی از چیزی است که شخص به خواست خدای متعال و با تلاش خود به دست آورده است. نقطه مقابل قناعت، حرص و آز و طمع بیش از حد است که به معنای عدم رضایت از داشته‌های خود، افزون‌طلبی در کسب مال، چشم‌طمع داشتن به اموال مردم، و یا زیاده‌خواهی بیمارگونه است (ابن شعبه، ۱۳۹۴: ۴۰۱). امام رضا (ع) در مورد جایگاه قناعت می‌فرمایند «قناعت، همنشین کرامت و سربلندی است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۴۹/۷۵). ایشان همچنین می‌فرمایند «هر کس به آنچه که خدا به او داده است، هرچند کم باشد، راضی باشد؛ خدای متعال به عمل اندک او نیز راضی خواهد بود»

۱. قرآن هنگام مطرح کردن عقلا و صاحبان اندیشه و توصیف آنها می‌فرماید ﴿الَّذِينَ يَذُكَّرُونَ لِلَّهِ قِيَامًا وَ قُعُودًا وَ عَلَىٰ جُنُوبِهِمْ وَ يَتَفَكَّرُونَ فِي خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ﴾ (آل عمران/۱۹۱).
 ۲. آنجا که قرآن انسان گمراه را با حیوان مقایسه می‌کند و وی را از چهارپایان پست‌تر می‌شمارد و علت آن را غفلت انسان می‌داند ﴿أُولَٰئِكَ كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولَٰئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ﴾ (اعراف/۱۷۹)

(شیخ صدوق، بی‌تا: ۳۶۵؛ کلینی، ۱۳۶۹: ۲۰۷/۳)، از این رو مؤمن نباید داشته‌های کوچک خود را ناچیز و نیازهای خود را بزرگ انگارد. راه حل عملی ایجاد حالت قناعت این است که انسان علاوه بر رعایت سنن الهی که توصیه به تلاش برای کسب روزی است و ضرورت فعالیت اقتصادی است، به منشأ آفرینش و نقش وی در دادن روزی به انسان و تأمین زندگی وی توجه داشته باشد، این نوع نگرش به درآمد و سرمایه، از سویی به انسان آرامش می‌بخشد و از بسیاری از بیماری‌های روانی انسان را می‌رهاند و اجازه نمی‌دهد نگرانی‌های مالی او را افسرده و دلگیر سازد؛ از دیگر سوی وی را از درگیر شدن در رقابت‌های مالی ناسالم و حق کشی برای به دست آوردن مال غیر حلال باز می‌دارد و موانع رشد و تعالی انسان را خنثی می‌نماید.

آثار قناعت

۱. قناعت کرامت و شخصیت انسان را تکامل می‌بخشد. امام رضا علیه السلام در این مورد می‌فرماید «قناعت، همنشین کرامت و سربلندی است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۷۵/۷۵)، علت این است که شخص با بهره از قناعت و رضایت به آنچه دارد، از دیگران بی‌نیاز می‌شود و دست نیاز به سوی دیگری نمی‌گشاید. از این رو عزیز گشته و همواره از نگاه دیگران فردی منبع و بزرگ می‌نماید.
۲. قناعت نفس آدمی را از خطا و لغزش باز می‌دارد و وی را از ارتکاب اعمالی که موجب تضعیف دین و ایمان، نقض مقررات جامعه، تعدی به حقوق دیگران یا موجب پستی و فرومایگی خود شود باز می‌دارد. حضرت رضا علیه السلام در این مورد می‌فرماید «قناعت موجب حفظ نفس می‌باشد» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۶ / ۳۴۹).
۳. قناعت نه تنها از فرو ریختن شخصیت انسان جلوگیری می‌نماید بلکه موجب ارتقای شخصیت انسان و قدر و منزلت وی می‌گردد و در نگاه دیگران عزیز می‌شود. امام علیه السلام در ادامه می‌فرماید «قدر و منزلت انسان عزیز می‌شود» (همان).
۴. اثر دیگر قناعت پرهیز از جمع‌آوری اموال دنیا بیش از مقدار مورد نیاز است یعنی همان حالت روانی که موجب کاهش سطح ارتباطات افراد و جوامع و عامل بسیاری از نزاع‌ها و جنگ‌های خونین است. امام رضا علیه السلام می‌فرماید «تلاش برای جمع ثروت

را کنار گذارد» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۴۹/۷۵)، قناعت باعث می‌شود که انسان از بهداشت روان بالایی برخوردار می‌شود و احساس کند چیزی در زندگی کم ندارد تا به خاطر آن خود را به رنج و زحمت انداخته به جمع‌آوری اموال زیادی پردازد. چنانکه پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید «هر کس صبح و شام کند، در حالی که تندرست و دارای امنیت و آرامش خاطر باشد و قوت روزانه خود را داشته باشد، گویا که همه دنیا برای او فراهم است» (شیخ صدوق، ۱۳۷۷: ۱۶۱).

۵. اثر دیگر قناعت این است که انسان را آزاده بار می‌آورد. وی نیازی نمی‌بیند که خود را در مقابل دیگران کوچک نموده بنده دیگران شود تا بتواند به مال و منال بیشتری برسد. امام علیه السلام می‌فرماید «قناعت مانع از بندگی در برابر دنیاپرستان است» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۴۹/۷۸)، حضرت به این نکته نیز اشاره می‌نماید که بسیاری از مردم از این امر غافلند و افراد کمی از این موهبت برخوردارند. ایشان می‌فرماید «راه قناعت را جز دو کس نیمایند: یا عبادت پیشه‌ای که خواهان مزد آخرت است یا بزرگواری که از مردمان فرومایه دوری می‌کند» (همان).

۲-۲-۳- رضایت

این آموزه از انسان می‌خواهد که با خوش‌بینی و رضایت به آنچه که خداوند برای او خواسته است نگاه کند. علاوه بر آن، به وجود دغدغه مالی و تلاش برای کسب روزی نیز راضی باشد و به آن به عنوان يك نعمت نگاه کند. حضرت فرمود: انسان گاهی گناहانی دارد که آن گناهان جز با دغدغه معیشت داشتن از بین نمی‌رود» (نوری طبرسی، ۱۴۰۸: ۱۳)، از این روی، گاه خود داشتن دغدغه معیشت نکته‌ای مثبت است که بشر را احساس خوش می‌بخشد و آن را موجب عفو گناهان می‌داند یعنی آنچه که انسان‌ها را سعادتمند می‌سازد، حس رضایت‌مندی است، نه داشتن امکانات و مال فراوان که در بسیاری از مواقع، آنانکه غنی‌ترند، محتاج‌ترند. این دغدغه و دل‌نگرانی گاه موجب تکامل و برای انسان منشأ اثر مثبت است؛ از طرفی مانع از دست زدن انسان به بسیاری از فعالیت‌های ناسالم، که موجب سقوط انسان است، می‌باشد و در ایجاد تعادل در سطح جامعه نقش بسزایی دارد.

۲-۲-۴- تعاون و همکاری

از آموزه‌های مطرح در سخنان و سیره امام رضا علیه السلام تعاون و همکاری با دیگران و لذت بردن از کار و خدمت به ایشان است. اکثر مشاغل امروزی، نوعی ارائه خدمات جهت تولید یا توزیع اقلام مورد نیاز دیگران و رساندن به دست مصرف کننده است. اینها به نوعی حل مشکلات دیگران، در مقابل کسب درآمد است؛ مثلاً يك مکانیک یا کارمند اداره، ضمن دریافت وجه برای امرار معاش، مشکلی را از مسلمانان حل می‌نماید و گاهی پاداش معنوی آن بسیار والاتر از مبلغی است که دریافت می‌کند. امام رضا علیه السلام فرمودند «خداوند در زمین بندگانی ویژه دارد که برای برآوردن نیازهای مردم می‌کوشند؛ اینان ایمن یافتگان روز قیامتند؛ هر کس مؤمنی را شاد کند، خدای متعال در قیامت او را شاد خواهد نماید» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۹۷/۲). و در جایی دیگر آن حضرت می‌فرماید «هر کس اندوه مؤمنی را بزدايد، خداوند در روز قیامت، غم از دلش می‌زداید» (همان، ۲۰۰). انجام کار برای رفع نیازهای دیگران، حل مشکل آنها و کمک و مساعدت به دیگران، در آموزه‌های رضوی، ارزش معنوی بسیاری دارد و موجب ازدیاد روزی می‌شود. این آموزه علاوه بر اینکه در نظام اقتصادی مورد نظر اسلام که مبتنی بر اصل عدالت است مؤثر است، روح معنویت‌گرایی را افزایش می‌دهد و در مقابل از رشد حس منفعت‌طلبی و انحصار مالی جلوگیری می‌کند و موجب تعالی فرد و جامعه است.

۲-۲-۵- صداقت

هنگام کسب و کار، چه در تولید یا توزیع و خدمات، طمع شیطانی گاه به سراغ انسان می‌آید تا برخلاف واقع چیزی را بیان کند، عیب و ایراد کالایش را مخفی کند یا کسی را فریب دهد تا از این طریق سود بیشتری به دست آورد. این در حالی است که در فرهنگ رضوی صداقت در رفتار و گفتار خواه در سخنان روزمره و متداول یا در معاهدات و قراردادها و تعامل اقتصادی با یکدیگر بسیار مورد تأکید قرار گرفته است. امام رضا علیه السلام از قول جد بزرگوار خود رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌فرماید: هر کس با مردم تعامل نماید و به آنها ظلم نکند و با آنها سخن بگوید و دروغ نگوید، مروتش کامل، عدالتش

ظاهر و برادری با او لازم و غیبتش ناشایست است (شیخ صدوق، ۱۳۷۷: ۲۰۸/۱)، از دیگر سو عدم اتقان کار و انجام آن برخلاف تعهد یا قولی که داده شده یا ارائه خدماتی که ظاهر آن متفاوت از حقیقت آن است نوعی دروغ و غش تلقی می‌شود؛ همچنین تبلیغات دروغین و غیر واقعی کالا، استفاده از عناوین و برندهای دیگران و زدن برچسب‌های کیفیت کالا بیش از آنچه در واقع هست و دادن آگهی‌هایی که موجب فریب مشتری باشد، همه و همه از مصادیق غش در معامله و مذبوم است. امام رضا (ع) از قول جدش می‌فرماید: از مسلمانان نیست کسی که در کار مسلمانی غش کند یا به او زیان برساند یا با او مکر نماید (غازی، بی‌تا: ۶۲/۱)، صدق گفتار و صداقت در انجام کار و ارائه خدمات شایسته، علاوه بر ارتقای جایگاه معنوی انسان، موجب اعتماد بیشتر مردم و گسترش فرهنگ برادری و اخوت در بین آحاد جامعه می‌شود و این به نوبه خود، رونق کسب و کار و در نهایت کسب در آمد بیشتر را در پی دارد زیرا مردم به انسان راستگو اعتماد می‌نمایند و طبیعتاً مورد استقبال مردم قرار می‌گیرد؛ بعلاوه موجب تقویت مروت و جوانمردی و گسترش عدالت در جامعه است که در کلام حضرت نیز مورد اشاره قرار گرفته است.

۲-۲-۶- نیکی در تعامل

یکی از آداب کسب رزق و روزی، تعامل نیک است؛ اخلاق و رفتار نیک در فرهنگ اسلامی دارای اهمیت فوق العاده است و بسیار مورد تأکید قرار گرفته است. امام رضا (ع) به صحابی خود سفارش می‌فرماید «نشست و برخاست خود را با کوچک و بزرگ نیکو گردان» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۷۷/۷۴)، در آموزه‌های اسلامی اخلاق نیک یکی از راه‌های جلب روزی معرفی شده است. ممکن است ما بتوانیم رابطه میان اخلاق نیک و بهره‌مندی از رزق‌های مادی و معنوی را به درستی دریابیم، اما از نظر قرآن و معارف اصیل اسلامی، رابطه‌ای قطعی و ضروری معرفی شده است. امام رضا (ع) از قول جدش پیامبر اکرم (ص) روایت می‌کند، که هر وقت چشمت به آینه افتاد، شاکرانه از خداوند، اخلاق نیک و رزق و روزی درخواست نما و بگو «اللَّهُمَّ كَمَا حَسَنْتَ خَلْقِي فَحَسِّنْ خُلُقِي» (غازی، بی‌تا: ۱۰۱/۱)، امام صادق (ع) نیز می‌فرماید: اخلاق نیکو روزی را فراوان

می‌کند (نوری طبرسی، ۱۴۰۸: ۴۴۵/۸)، از دیگر سو، اخلاق نادرست، بدخلقی، لقمه حرام و انجام گناهان از موانع رزق و روزی معرفی شده است (دیانی، ۱۳۸۶: ۸۴)، اخلاق بد عامل فقر و تنگ‌دستی و محرومیت از نعمات الهی معرفی شده است زیرا در آموزه‌های اسلام، مردم عیال خداوند محسوب شده‌اند و هر کس با مردم رفتار نیک داشته باشد، از محبوب‌ترین افراد نزد خدا شمرده شده است (حمیری قمی، ۱۴۱۳: ۱۲۰). حضرت رضا علیه السلام در جهت نهی از بد رفتاری با بندگان خدا از جدش رسول خدا صلی الله علیه و آله روایت فرموده است از بد اخلاقی پرهیزید که جایگاه بد اخلاق حتماً در آتش است (غازی، بی‌تا: ۶۲/۱). طبیعتاً کسی که با خلق خدا برخورد مناسب نداشته باشد، مبعوض خدای متعال و گناه کار است، همان ویژگی که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در سفارش به صحابی گران قدرش می‌فرماید: ای اباذر! انسان با انجام گناه از رزق خود محروم می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۶۷/۷۳). رعایت این آموزه نیز علاوه بر کمک به نشر فرهنگ اسلامی، موجب جلب بیشتر مردم است که این امر به نوبه خود، سود بیشتر را در پی دارد.

۲-۲-۷- تدبیر امور

یکی از اصول زندگی مادی حساب و کتاب صحیح و تدبیر در امور است. خداوند بنای خلقت را بر نظم و تدبیر نهاده است و کسی می‌تواند در کارهایش موفق شود که در امور خود تدبیر داشته باشد. هرکس بنای زندگی‌اش را بر تدبیر و عقلانیت نگذارد، در زندگی خود شکست می‌خورد و هیچ‌کس را جز خود نباید سرزنش نماید؛ اما اگر زندگی بر مبنای تدبیر باشد، شکست کمتری پیش می‌آید و قابل جبران است. امام رضا علیه السلام می‌فرمایند: هرگاه انسان خوراک سال خود را ذخیره نماید، پشت وی از بار زندگی سبک می‌شود و آسوده خاطر می‌گردد (مجلسی، بی‌تا: ۲۶۰/۶)، بر همین اساس امام رضا علیه السلام فرموده است: جدم امام صادق علیه السلام در امور متعدد سرمایه‌گذاری می‌نمود. به او گفتند چرا یک نوع و یکجا سرمایه‌هایت را به کار نمی‌گیری تا سر جمع کردن آن برایت راحت‌تر باشد و حفظ آن ساده‌تر؟ حضرت فرمود: اگر اموال در یک مسیر سرمایه‌گذاری شده باشد، چنانچه آفتی رسد و از بین رود، تمام اموال از بین می‌رود ولی چون در امور مختلف باشد با یک آسیب همه اموال از بین نمی‌رود (کلینی، ۱۴۰۷).

۹۱/۵)، این اصل دارای دو بعد مؤثر است؛ یکی بعد مادی که تاجر یا فعال اقتصادی با در نظر گرفتن تمام مشکلات و هزینه‌های یک عمل و ارزیابی و سنجش ابعاد مختلف و آینده آن، اقدام می‌کند و کسی که کار ناسنجیده انجام ندهد بالطبع زیان کم‌تری می‌بیند؛ دیگر اینکه تدبیر و آینده‌نگری در بعد وسیع‌تر آن، موجب می‌شود که انسان در تمام فعالیت‌های خود سود دراز مدت یعنی اجر اخروی را نیز ملاحظه کند و برای رسیدن به سود زود گذر مادی از نعمت‌های اخروی خود را محروم نسازد و این به نوبه خود از عوامل تحقق آرمان‌های اسلام است.

۲-۲-۸- کار آفرینی

یکی از اموری که در اسلام ارزش است و امام رضا علیه السلام بر آن تأکید ویژه داشته‌اند، گسترش نعمت الهی در معیشت و کار آفرینی برای مردم است. انسان مؤمن علاوه بر اینکه به دنبال معیشت و روزی خود است، به دیگران نیز سود رساننده و آنان را یاری می‌کند. روزی حضرت رضا علیه السلام از یکی از اصحاب خود پرسید «ای علی! چه کسی شایسته‌ترین معیشت را دارد؟ عرض کرد مولای من شما آگاه‌ترید، فرمود: آن کس که زندگی دیگران در سایه سار زندگی او نیکو گردد. سپس دوباره فرمود: چه کسی ناشایست‌ترین معیشت را دارد؟ عرض کرد شما بهتر می‌دانید. فرمود: کسی که زندگی دیگران در پرتو زندگی او نچرخد. سپس حضرت در ادامه می‌فرمایند: ای علی! بدترین مردم کسی است که یاری‌اش را (از مردم) باز دارد و تنها خوری نماید و زیر دستش را زجر دهد» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳۴۱/۷۵). روشن است که گفتار و سیره آن حضرت، بر این تأکید دارد که انسان با مقام خلیفه الهی، باید مظهر صفات کریمه خدا باشد و همان‌گونه که خداوند متعال بدون چشم‌داشت، نعمت‌های خود را به وسیله بندگان و دیگر مخلوقات خود در اختیار بنده‌ای قرار می‌دهد، او نیز در اشاعه این نعمت به سایر بندگان خدا سعی و تلاش نماید. کار آفرینی موجب گشایش در امور زندگی انسان‌ها است که مورد تأکید حضرت رضا علیه السلام قرار گرفته است. حضرت می‌فرماید «هر کس گشایشی برای مؤمنی ایجاد نماید خداوند در روز قیامت برایش آرامش ایجاد خواهد نمود» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۵۱۰/۳). از اقدامات مهم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله جهت تقویت اقتصاد

جامعه اسلامی تأسیس بازار مدینه برای مسلمانان بود که پس از افتتاح آن دستور دادند از مسلمانانی که در آن شروع به داد و ستد نمایند، مالیات اخذ نشود (هشتمی، ۱۴۰۸: ۷۶/۴؛ طبرانی، ۱۴۱۵: ۲۶۵/۱۹؛ متقی هندی، ۱۴۱۳: ۲۴۴/۱۲). از این فرمان برداشت می‌شود که اقتصاد جامعه اسلامی باید مقاوم و به گونه‌ای باشد که پاسخ‌گوی نیاز مسلمانان باشد و مسلمان باید دارای شغلی باشد که هزینه زندگی او را تأمین نماید.

از حضرت امیر علیه السلام نیز نقل شده است که فرمود: کسی که گندم بخرد بر مالش افزوده می‌شود و کسی که آرد بخرد نصف مالش می‌رود و کسی که نان بخرد تمام مالش را از دست می‌دهد (حر عاملی، ۱۴۰۳: ۳۲۳/۱۲). این روایت چه در صحنه داد و ستد داخلی یا تجارت خارجی بر کار و کارآفرینی تأکید دارد و توصیه می‌کند که بخشی از کار را باید خود فرد انجام دهد و نباید کالای کامل را از دیگران خریداری نمود و تجارت نباید به گونه‌ای باشد که با کار آفرینی منافات داشته باشد. این آموزه رضوی ضمن بالا بردن فرهنگ اخوت و همیاری در سطح جامعه و بین شهروندان، کمک به رشد اقتصاد جامعه و نیز خانواده می‌کند و میزان فقر را کاهش می‌دهد، از طرفی بر اساس فرمایش امام علیه السلام و بر مبنای تعالیم اسلامی با ایجاد رابطه معنوی با خداوند برکت و توسعه رزق و روزی را به دنبال دارد.

نتیجه‌گیری

در قرآن کریم و در احکام اسلامی به کار و فرهنگ کار بهای ویژه‌ای داده شده است. خداوند خالق بشر است و راه‌های تأمین روزی وی را نیز در نظر گرفته است. روزی هر شخصی از «حلال» دو گونه برای او مقدر و تقسیم شده است، که اگر تلاش‌های فرد برای کسب روزی در حد مطلوب و از راه مشروع باشد و از ناشایست‌هایی که موجب سلب یا کاهش رزق می‌گردد پرهیز نماید، به «سقف روزی» مقدر خویش خواهد رسید ولی اگر از کار و تلاشی که وظیفه اوست باز ایستد یا مرتکب ناشایست‌های یادشده گردد، به همان میزان از رزق خود محروم خواهد شد، گو اینکه آن بخش از رزق آدمی که تقدیر حتمی اوست، در هر حال در پی وی خواهد آمد چنانکه در مقابل، حرص و طمع‌ورزی فرد یا دستیازی او به شیوه‌های نامشروع،

به هیچ روی روزی مقدر فرد را افزایش نمی‌دهد. اینکه آدمی در پرتو ایمان به رزاقیت پروردگار، با رعایت حدود و ارزش‌ها، به فعالیت‌های اقتصادی می‌پردازد، مورد تأیید جدی آموزه‌های اسلامی است. کار و به ویژه فعالیت بازرگانی به عنوان یک اصل بسیار مهم انگاشته شده است و به منزله جهاد در راه خدا تلقی شده است؛ اما برای کسب روزی نباید مقررات الهی را نقض نمود و در ورطه آلودگی به مفاسد اقتصادی گرفتار آمد. حتی در صورت ترس از فقر که سرچشمه بسیاری از آلودگی‌های اخلاقی و رفتاری است، با امید و توکل به خدا، باید در فعالیت‌های سالم اقتصادی کوشید چه اینکه که تقدیر او بر اساس استعدادها و شرایطش رقم خورده است. در راستای رسیدن به امکانات و نیز آرامش دنیوی، و برای وصول به هدف از خلقت انسان، برای کار و تلاش آدابی در نظر گرفته شده است. برخی از این آداب جزو احکام معاملات است اما بخشی دیگر از شایستگی‌های اخلاقی است که رعایت این آداب موجب رسیدن به همان روزی فرد که برایش در نظر گرفته شده خواهد بود و عدم رعایت آن موجب برخی محرومیت‌ها باشد. برخی از این آداب بینش انسان را نسبت به اصل کار مد نظر قرار می‌دهد و موجب تقویت آن است. کسالت و تنبلی را از بین می‌برد و موجب رشد اقتصادی فرد، خانواده و جامعه است، برخی شیوه‌ها و اقدامات پسندیده و نکوهیده را خاطر نشان ساخته است که موجب سلامت روان فرد و جامعه است. برخی نیز قصد و هدف انسان را از انجام کار و فعالیت یاد آور می‌شود. هدف از رعایت این آداب، علاوه بر پاداش و رسیدن به کمالات اخروی به همراه آرامش و آسایش دنیایی فرد و جامعه، هموار نمودن راه است برای رسیدن به جامعه مطلوب اسلامی. سلامت آداب تجاری در جامعه موجب رشد و تعالی تقوا و معنویت جامعه و تقرب آنها به خداوند خواهد بود.

نخستین اصل در کسب و کار قبل از هر گونه حرکت و اقدامی، توکل بر خدا است. به این معنا که انسان به حق تعالی اطمینان نماید و به آنچه نزد خداست، امیدوار باشد. استمداد و استعانت از خدا از دیگر آداب کار بر مبنای فرهنگ اسلامی است چه اینکه رزق مادی و معنوی از جانب اوست؛ بعلاوه تجارت مطلوب از نگاه دینی، تجارت کسانی است که علاوه بر داشتن تخصص و آگاهی‌های لازم نسبت به قوانین و

قراردادهای تجاری، چند و چون تولید و ویژگی‌های بازار را بداند و بعلاوه مسایل دینی و آداب تجارت را هم آگاه باشد. چه اینکه فراگیری احکام اسلامی کسب و کار و به کارگیری عملی آن، از مفسد اقتصادی، مانند گران‌فروشی، احتکار، کم‌فروشی، غش در معامله و سایر تخلفات نظیر آنکه زمینه‌ساز اختلال در بازار و نارضایتی عموم مردم است، جلوگیری می‌کند.

از مهمترین آموزه‌های اخلاقی در کسب و کار در کنار پرهیز از تبلی و سهل‌انگاری، قناعت است یعنی رضایتمندی از چیزی که به خواست خدای متعال و با تلاش خود به دست آورده است قناعت آثار زیادی در زندگی مادی و معنوی فرد و جامعه دارد که در آموزه‌های رضوی مورد اشاره قرار گرفته است. تکامل کرامت و شخصیت انسان خوشبینی و رضایت به آنچه که خداوند برای او خواسته است از جمله آثار آن است. صدق گفتار و صداقت در انجام کار و ارائه خدماتی که موجب اعتماد بیشتر مردم می‌شود رونق کسب و کار و در نهایت کسب در آمد بیشتر را در پی دارد. انجام کار برای رفع نیازهای دیگران و حل مشکل آنها و کمک و مساعدت به دیگران در آموزه‌های رضوی ارزش معنوی دارد و علاوه بر آن موجب ازدیاد روزی نیز می‌باشد. کار آفرینی از دیگر امور مورد توجه در زمینه کار است. تدبیر در امور و شفافیت قرار داد و پایبندی به آن از دیگر موارد است. رعایت این امور موجب سلامت و تقویت اقتصاد فرد و جامعه، ارتقای بهداشت اقتصاد و موجب افزایش روزی است و نقض آنها موجب فساد اقتصادی و کاهش روزی و بهداشت روان انسان است.

کتاب‌نامه

۱. قرآن کریم، ترجمه، ناصر مکارم شیرازی، قم، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ۱۳۷۳.
۲. آمدی، عبد الواحد، **غرر الحکم و درر الکلم**، ترجمه و تحقیق، هاشم رسولی محلاتی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۷.
۳. ابراهیم حسن، حسن، **تاریخ الإسلام السياسي و الدینی و الثقافي و الاجتماعي**، بیروت، دار الجیل، ۱۹۹۶.
۴. ابن شعبة خزائن، أبو محمد حسن بن علی بن حسین، **تحف العقول عن آل الرسول**، بیروت، مؤسسه الأعلمی، ۱۳۹۴ هـ / ۱۹۷۴.
۵. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، **مناقب آل ابی طالب**، قم، علامه، ۱۳۷۹.

۶. ابن فهد، جمال الدین، **المهذب البارع**، چاپ اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۷.
۷. امامی، محمد، **ارزش کار و نفی اصالت سود در آموزه‌های قرآنی (قرآن و اقتصاد)** تهران، دانشگاه امام صادق، ۱۳۸۵.
۸. ایروانی، جواد، **اخلاق داد و ستد از نظر آموزه‌های قرآنی (قرآن و اقتصاد)**، تهران، دانشگاه امام صادق، ۱۳۸۵.
۹. بحرانی، یوسف بن احمد، **الحدایق الناصره فی احکام العترة الطاهرة**، تحقیق، محمدتقی ایروانی، قم، جامعه مدرسین، بی تا.
۱۰. برقی، ابی جعفر احمد بن محمد بن خالد، **المحاسن**، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۰.
۱۱. توسلی، غلامعباس، **جامعه شناسی کار و شغل**، تهران، سمت، ۱۳۸۹.
۱۲. حر عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، تهران، دارالکتب الإسلامیه، ۱۴۰۳.
۱۳. حکیمی، محمدرضا، حکیمی، محمد، حکیمی، علی، **الحیة**، ترجمه، احمد آرام، چاپ اول، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰.
۱۴. حلّی، حسن بن یوسف، **تبصرة المتعلمین فی احکام الدین**، چاپ اول، مؤسسه چاپ و نشر وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۴۱۱.
۱۵. حمیری قمی، ابوالعباس عبدالله، **قرب الاسناد**، قم، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۱۳.
۱۶. دهخدا، علی اکبر، **لغت نامه**، چاپ دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، بی تا.
۱۷. دیبانی، محمد شمس الدین، **کار در آموزه‌های پیامبر اعظم**، مجله علمی پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، دوره ششم، زمستان ۱۳۸۶.
۱۸. سلطانی، غلامرضا، **تکامل در پرتو اخلاق**، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۹۰.
۱۹. سید رضی، **نهج البلاغه**، ترجمه، محمد دشتی، قم، انتشارات پرهیزگار، چاپ اول، ۱۳۷۹.
۲۰. شریف قرشی، باقر، **حیة الإمام الرضا (ع)**، انتشارات سعید بن جبیر، قم، ۱۳۷۲.
۲۱. شعیری، محمد بن محمد، **جامع الأخبار**، نجف، مطبعة الحیدریه، بی تا.
۲۲. شهید اول، محمد بن مکی عاملی، **الدروس الشرعية**، تحقیق، قم، مؤسسه النشر الإسلامی، ۱۴۱۴.
۲۳. شهید ثانی، زین الدین بن علی عاملی، **روض الجنان فی شرح ارشاد الأذهان**، الطبعة الأولى، تحقیق، مرکز الأبحاث والدراسات الإسلامیه، قم، مؤسسه بوستان کتاب، ۱۴۲۲.
۲۴. شیخ صدوق، علی بن بابویه قمی، **فقه الرضا**، تهران، دار الکتب الإسلامیه، بی تا.
۲۵. شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه، **الأمالی**، قم، مرکز الطباعة و النشر، ۱۴۱۷.
۲۶. — **الخصال**، مترجم، محمدباقر کمره‌ای، کتابچی، تهران، ۱۳۷۷.
۲۷. — **عیون اخبار الرضا**، چاپ اول، تهران، نشر جهان، ۱۳۷۸.
۲۸. — **معانی الأخبار**، ترجمه، عبدالعلی محمدی شاهرودی، قم، دارالکتب الإسلامیه، ۱۳۷۷.
۲۹. — **من لایحضره الفقیه**، چاپ دوم، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳.
۳۰. طباطبایی، سید محمد حسین، **المیزان فی تفسیر القرآن**، قم، منشورات جامعه المدرسین، بی تا.
۳۱. طبرانی، سلیمان بن احمد، **المعجم الأوسط**، بی جا، دار الحرمین للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۵.
۳۲. — **المعجم الكبير**، چاپ اول، محقق، حمدی عبدالمجید سلفی، قاهره، بی تا، ۱۳۹۸.
۳۳. طبری، ابی جعفر محمد بن جریر، **تاریخ طبری**، تحقیق، محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت، روائع التراث العربی، بی تا.

۳۴. طبرسی، فضل بن حسن، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، مصحح، علامه ابوالحسن شعرانی، کتابفروشی اسلامیة، تهران، ۱۳۷۹.
۳۵. طریحی، فخرالدین، **مجمع البحرین**، مرکز النشر الثقافة الإسلامیة، تهران، ۱۴۰۸.
۳۶. طوسی، ابی جعفر محمد بن حسن، **تهذیب الأحکام**، تهران، دار الکتب الاسلامیة ۱۳۶۵.
۳۷. عطاردی، عزیزالله، **آثار و اخبار امام رضا (ع)**، تهران، انتشارات کتابخانه صدر، ۱۳۷۹.
۳۸. علی بن موسی الرضا (ع)، **الفقه المنسوب للإمام رضا (ع)**، مشهد، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۶.
۳۹. غازی، داود بن سلیمان، **مسند الرضا**، محقق، حسینی جلالی، محمدجواد، مکتب الاعلام الاسلامی، بی تا.
۴۰. فیض کاشانی، محمد محسن، **الوافی**، چاپ اول، کتابخانه امام امیر المؤمنین علی (ع)، اصفهان، ۱۴۰۶.
۴۱. قرطبی، محمد بن احمد، **تفسیر القرطبی**، تحقیق، مصطفی السقا، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵.
۴۲. کلینی، محمد بن یعقوب، **الکافی**، چاپ چهارم، تهران، دار الکتب الإسلامیة، ۱۴۰۷.
۴۳. — **اصول کافی**، ترجمه، مصطفوی، تهران، کتابفروشی علمیه اسلامیة، ۱۳۶۹.
۴۴. متقی هندی، علی، **کنز العمال**، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۳.
۴۵. مجلسی، محمد تقی، **روضه المتقین**، قم، مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور، بی تا.
۴۶. مجلسی، محمد باقر، **بحار الأنوار الجامعه لدرر اخبار الأئمه الأطهار**، بیروت، مؤسسه الوفا، ۱۴۰۳.
۴۷. — **مرآة العقول**، چاپ دوم، تهران، دارالکتب الإسلامیة، ۱۴۰۴.
۴۸. محمدی ری شهری، محمد، **التنمية الإقتصادية فی الكتاب و السنة**، چاپ اول، قم، دار الحدیث، ۱۳۸۰.
۴۹. — **میزان الحکمه**، قم، دار الحدیث، ۱۳۷۵.
۵۰. مغربی، ابن حیون نعمان بن محمد، **دعائم الإسلام**، چاپ دوم، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۳۸۵.
۵۱. منصور، جهانگیر، **قانون کار**، چاپ هفتاد و دوم، تهران، دوران، ۱۳۹۲.
۵۲. نجفی، محمدحسن، **جواهر الکلام فی شرح شرایع الإسلام**، تهران، دار الکتب الاسلامیة، ۱۳۶۵.
۵۳. نوری طبرسی، میرزا حسین، **مستدرک الوسائل**، بیروت، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۰۸.
۵۴. هیشمی، نورالدین علی بن ابی بکر، **مجمع الزوائد**، تهران، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۴۰۸.